

րայ, ինչպէս նաև մի մարդ՝ կանգնած մի ուրիշ վիշապի վրայ։ Երկրորդ երեսի վրայ մի մարդ՝ թառածելիս, կողքերին հացեր և դաւ։ Շուրջը գրուած է.

Այս է հանգիստ Քասպարին որդի պարոն Ամիրջէճանին, թոռն մեծին Գրճհանշին. թվ. 229 (=1534) էր-
փից Գ. որք հանդիպիք յիշեցէք ի Դս։

Այս արձան ներկեալ յարեամբ փրկչական վասն Ռըս-
տակէս քհնին հոգոյն փրկութեան.

Յանարժան Բաղդասար Մէլիկպէկ կազմող։

Այս խաչքարի մօտի խաչքարի վրայ.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Ղզրլին. կանգնեցաւ Ռստա-
կէս քհնին եւ դստերց Խոբնին եւ Խնաորմին (") թվին
ՌՃԷ. ին (=1658)

Մի խաչքարի վրայ.

Թվին ՌՃԷ (=1658) էր. ի կամակցութեամբ Աստու-
ծոյ և հոգեբարձութն Գրիգորի... բաշ բաբունոյ հօր եղ-
բօր մերոյ ես նուաստ ներսէս էրէցս և եղբայրս իմ
Պաղի որդիք Արիստակէս քհնին որդոյ Թումա քհնյին
որդոյ պրն Մեղքոնին թոռին մեծին Զահնշին յուսով մե-
ծաւ կանգնեցաք զսրբ խաչս ի փրկութիւն հոգոյ հօրն
մերոյ.

Գիւղի հարաւային կողմում ևս կայ մի գերեզմանատուն,
որտեղի խաչքարերը և տապանաքարերն արդէն գիւղացիները տա-
րել շինութիւնների վրայ գործածել են։

Գիւղի այժմեան բնակիչները շիա թուրքեր են, մի մասը
Նոր-Բայազէտի Բաշքեանտ, միւսը Գոմաձորից 1830 թուին գաղ-
թած։ Ընդամենը 69 տուն են, 89 ար. 84 իգ. միասին՝ 173 հոգի։

ՋԻԼԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ջիլ—(62° 7'—40° 27' 17")— Տեղաւորուած է Շահ-դաղ լե-
րան և սրա ճիւղ Տանա և Հաճի-Մալիք կոչուած սարերով կազ-
մուած հովտում, լճից մօտ 3 կիլոմետր հեռու։ Գիւղի միջով հո-
սում է մի գետակ՝ Աղ-սոււ անունով, որ բղխում է Շահ-դաղ լե-
րան ստորոտից։ Գիւղում կայ հայկական չորս աւեր եկեղեցի,
որոնցից մինը բաւական մեծ է, և միայն պատերի կէսն է մնա-
ցել. ունի մի, աշակողմեան, խորան. սեղանի երկու կողմը կան

մի մի մեծ, սև խաչքար, որոնցից մինի վրայ դեռ ևս կարգաց-
ւում է.—

Կանգնեցաւ սուրբ խաչս յիշատակ պարոն Շահէ-որդի։

Այս եկեղեցին այժմ ծառայում է իբր ոչխարանոց։ Միւս-
երկու եկեղեցին հիմնովին աւերել են, իսկ երրորդի քարերի
կէսն են տարել՝ որովհետև իբր խոտատեղի կարողանում են գոր-
ծածել։ Տները գետնափոր, շատ ողորմելի են, բնակիչները շիա
թուրքեր են Ղազարի Ինճա գիւղից գաղթած նախ Նորադուզ և
ապա՝ հայոց 1830 թ. գաղթականութեան ժամանակ՝ այստեղ։

Պարապմունքը նոյնն է. այստեղ ևս գործում են գորգ և
կապերտ։

Ջրից փոքր ինչ հեռու, Հաճի Մալիք լեռան լանջին կայմի-
ընդարձակ գերեզմանատուն, որի գրեթէ բոլոր տապանաքարերը
հասարակ, մեծ, ժայռ քարեր են, առանց տապանագրի և նոյն
իսկ առանց խաչի։

Արտանիշ—(63° 1' 30"—40° 31' 4")—Շահ-ղաղի ճիւղերից
երկուսը դէպի ծովն ուղղուելով եռանկիւնաձև կտրում են մի-
մեանց՝ մի գեղեցիկ հովիտ կազմելով, որի առջև, լճափին, ձգ-
ւում է Աղա-Քափա թերակղզին։ Լճափը, որ մինչև այստեղ չա-
փաղանց նեղ է, փոքր ինչ լայնանում է և գեղեցիկ գիւղատեղի
կազմում։

Գիւղի միջով հոսում է Աղ-սու գետակը՝ Շահ-ղաղից սկիզբ
առնելով։ Գիւղի մէջ, ինչպէս և նրա արևելեան կողմում ձգուող
բլուրներից մինի վրայ, կան մի մի եկեղեցի և մի քանի տապա-
նաքարեր, առանց գրութեան։

Արտանիշի բնակիչները Ղազարի և Ղարաբաղի զանազան
գիւղերից են, նախ Նորադուզ և Մակքար գաղթած և ապա՝ հա-
յերի 1830 թ. գաղթած միջոցին՝ այստեղ վերաբնակուած։ Ընդա-
մենը 156 տուն են, 528 ար. 472 իգ. միասին 1000 հոգի։ Պա-
րապմունքը նոյնն է։ Սրանք ևս ձկնորսութեամբ չեն պարապում։
Մալականներից սովորել են ձիեր լծել կամին։ Դաշտային աշ-
խատանքներին՝ հնձելուն, փոցխելուն կանայք էլ են մասնակցում։

Պարապմտարայ.—Ստառնախաչ և Ղուշչի—ղարասի գիւղերի
միջև 1488 զ. 1800 ք. դ. տեղ պատկանում է Զօղեցի մի թուր-
քի (Սամանդ-աղա Քեասամանսկուն), որ իւր համար բնակարան
և անասունների համար գոմեր է կառուցել և պարապում է ա-
նասնապահութեամբ։ Ահա այս տեղը կոչւում է Կարապանսարայ
և համարւում է մի լաւ ձմերանոց, որովհետև ձմեռն այստեղի
լեռների արևելահայեաց լանջերը կապալով են տրւում շրջակայ
գիւղացիներին՝ հօտերն արածացնելու։ Ղուշչի-Դարասու բնակիչ-

ները շատ անգամ գանգատուել են՝ որ վերոյիշեալ կալուածա-
տէրը խել է իրենց արօտատեղուց և վարելահողից, սակայն
միշտ էլ սրանց գանգատը անհետեանք է մնացել:

Ղուշի-դարասի.—(63° 11' 40"—40° 23' 5")—Տեղաւորուած է
Կըսըր կոչուած լեռի գագաթների ստորոտում, Սևանայ լճի ան-
միջապէս ափին: Գիւղի միջով հոսում է մի գետակ, որ բլիսում
է Կըսըր լեռներից: Տները չափազանց ողորմելի են, բոլորն էլ
գետնափոր, գրեթէ որջեր: Կան մի քանի պարտէզ, ուր նոր նոր
սկսել են կարտոֆիլ ցանել, մի քանի էլ ուռի ծառեր են տնկել:
Բնակիչները շիա այրուհներ են, 1850 թուին Աղէքսանդրապոլի
գաւառի Փամբակի շրջանի Վարդանլու գիւղից գաղթած: Ընդա-
մենը 66 տուն են. 188 ար. 164 իգ. միասին 352 հոգի: Պարապ-
մունքը նոյնն է:

Ղուշի-Դարասուց փոքր ինչ բարձր, Խաճաքալա կոչուած մի
բլրակի վրայ կայ հայկական մի ընդարձակ գերեզմանատուն, ուր
ձգուած են մեծ, մեծ, հասարակ գերեզմանաքարեր, մեծ մասը
առանց տապանազրի: Մի քառանկիւնի տապանաքարի վրայ
գրուած է.

Այս է հանգիստ Ոհաննիսին. թվին ՌՃԱ.ին (=1652):

Գերեզմանատնից փոքր ինչ հեռու, ձորակի մէջ մնում է
հայկական մի մեծ եկեղեցու հիմնապատեր:

Բաքաջան-դարասի.—(63° 8' 25"—40° 24' 47")—Տեղաւորուած
է Շահ-դաղ լեռնաշղթայի ճիւղերից կազմուած մի ձորակում,
որի միջից հոսում է մի գետակ, սկիզբն առնելով Շահ-դաղ լեռ-
նաշղթայից:

Գիւղը զարդարուած է մի քանի ուռենիներով: Գիւղի մէջ
կան մի հայկական աւեր եկեղեցի և մի քանի խաչքար, առանց
գրութեան: Տները գետնափոր, խղճալի շինութիւններ են: Բնա-
կիչները շիա այրուհներ են, կէս դար առաջ Շիշ-Կայա գիւղից
գաղթած: Բաքաջանի առաջնորդութեամբ, որի անունով էլ գիւղն
է կոչուել: Ընդամենը 51 տուն են. 131 ար. 128 իգ. միասին՝
259 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապա-
հութեամբ:

Բնակիչների տնտեսական գրութիւնը շատ վատ է, որովհե-
տե վարելահողն ընդհանրապէս քարքարոտ է, և բացի դրանից՝
մեծ մասամբ լեռների լանջերը լինելով՝ անձրևային տարիներում
ցանքը սահում՝ թափում է լիճը, իսկ երաշտ ժամանակ հասկն
այրում է, որովհետեւ շատ շոգ է լինում: Բացի ցորենից և պա-
րուց այս տարի միայն սկսել են նաև կարտոֆիլ ցանել, այն էլ
մօտակայ մալական ուսմների ազդեցութեամբ: Անասնապահու-

թիւնն էլ շատ չի զարգացած, որովհետեւ շատ աղքատ են. ամենահարուստը միայն 26 ոչխար ունի: Զինորսութեամբ չեն պարապում, որովհետեւ ոչ նրանց նիւթական գրութիւնը և ոչ ունեցած շնորհքը այդ թոյլ է տալիս:

Ամբողջ երկարատեւ ձմեռն անգործ մնում են տներում և միայն շատ քչերը զնում են Գանձակի դաւառի Գետաբէկի պղնձի հանքում մշակութիւն անելու: Կանայք գործում են գորգեր և կապերտներ:

Ստանախաջ կամ Սէղանախաջ և կամ Հածի Գարիբ.—(63°16'25" — 40°20'25").—Բարքի բաշ, Կոճա-դաղ և Գիւնէյ սարերը մի փոքրիկ, բայց հարթ հովիտ են կազմում, որի մէջ տեղաւորուած է Ստանախաջ, բայց աւելի ճիշտ՝ Սեղանախաջ գիւղը, որ այսպէս է կոչւում, որովհետեւ այստեղ եղել է սէղ-քրդերէն երեք—խաչ, Կոչւում է նաև Հաճի-Գարիբ այն մարդու անունով, որ 1868 թիւին այժմեան բնակիչներին բերել է այստեղ Գանլի Ալլահվերդի գիւղից: Գեղամիժաղ լիճը տարածուելով գիւղի առաջ՝ սքանչելի տեսարան է ընծայում, ինքն էլ զարդարուած է ուռնիներով և ունի մի կարկանդակ վտակ, որ իջնում է Մառա-բուլաղից:

Գիւղի արևմտեան կողմում եղել է մի եկեղեցի, որ այժմ քանդել են և տեղը պարտէզ դարձրել, քարերն էլ պատնէշի համար գործածել. մօտի երեք խաչքարերը, որոնք առանց գրութեան են, ձգուած են մօտակայ գիւղացիների տների առջև՝ ոչխարներին աղ տալու համար գործածելու նպատակով:

Եւ որովհետեւ այս կողմերում աւազակութիւնը սաստիկ տարածուած է, այս պատճառով էլ 15 տարուց ի վեր այստեղ պահակատուն կայ: Բնակիչները շիա-թուրքեր են. 52 տուն. 181 ար. 162 իգ. միասին 343 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Նաղեմդինո կամ Շորժա.—(62°56'14" — 40°30'50").—Զետեղում է լճի անմիջապէս ափին, երեք կողմից շրջապատուած բլուրներով, որոնք պաշտպանում են նրան սաստիկ հողմերից: Գիւղի առջև բացւում է լճի չափազանց գեղեցիկ տեսարանը. արեւելեան կողմում ձգւում է Աղա-թափա թերակղզին, որի դա-գաթից տեսարանը աւելի ևս սքանչելի է: Գիւղի արեւելեան կողմը, բլրի լանջին կայ հայկական մի սագաշէն, փոքրիկ եկեղեցի, շուրջը գերեզմանատուն, ուր մի տապանաքարի վրայ կարդացւում է.

Աստուած օգորմի Աւետիս աղին:

Փոքր ինչ բարձր, նոյն բլրի գագաթին ևս կայ մի ուրիշ, փոքրիկ սագաշէն եկեղեցի, պարսպապատ: Բլրի շուրջն էլ նկատելի են պարսպի հետքեր: Այս բլրից փոքր ինչ արեւելք ձգւում

է Աղա-թափա թերակղզին, որի զազաթին դեռ ևս մնում են մի հին ամրոցի պարիսպները: Մի նեղ շաւիղ՝ ժայռապատ զազաթից իջնում է արեւելեան սաստիկ նեղ ափը, ուր կանգնած է մի փոքրիկ, հասարակ եկեղեցի, դէպի հարաւ՝ հարթ տեղում՝ մի քանի տների աւերակներ, որ յայտնի են Ալթի-սարայ անունով:

Նաղեփգինօ գիւղը ունի կանոնաւոր, լայն փողոցներ և քարէ տներ՝ հարթ, հողածածկ կտուրներով: Բնակիչները ռուս աղանդաւորներ են՝ մալական, պրիգուն և սուբբոտնիկ: Գաղթել են այստեղ 1851 թուին Սամարայի նահանգի համանուն գաւառի Կարիւնա և այլ գիւղերից. ընդամենը 59 տուն են. 211 ար. 218 իգ. միասին՝ 429 հոգի: Պարապում են ինչպէս երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ, այնպէս և ձկնորսութեամբ:

Աղբուլաղ.—(81° 56' 40"—40° 31' 55").—Թրքաբնակ մի մեծ գիւղ է, զուրկ որևէ ուշագրաւ բանից: Բնակիչները 148 տուն են, 281 ար. 459 իգ. միասին՝ 940 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Հողերը չափուած և ցուցակագրուած են Զիլի հողերի հետ:

Թոխլուքա, հնումը՝ Դրախտիկ (62° 54' 57"—40° 33' 55").—Տեղաւորուած լինելով Սեանայ լճի հիւսիսային ափին, համանուն գետակի շուրջը՝ շատ գեղեցիկ տեսք ունի: Բռնում է 9 դեսեաւսին 1800 թ. սափէն տարածութիւն: Դիւղում կայ մի հին եկեղեցու հիմնապատեր և մի քանի խաչարձաններ՝ առանց գրութեան: Բնակիչները շիա թուրքեր են, 155 տուն, 609 ար. 561 իգ. միասին 1170 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է. ունին 400 դ. 1600 թ. ս. վարելահող, 355 գ. 1200 թ. ս. խոտատեղի, 1647 դ. 720 թ. ս. արօտատեղի:

